

KAPITTEL 18

Musikkens rituelle betydning i samisk før-kristen tradisjon

Ola Graff

Norges arktiske universitetsmuseum

Abstract: This article is about the musical elements of the pre-Christian Sami religion. The sources must be handled with consideration, because they reflect the attitudes of the greater society. There were two important musical elements present, the yoik and the drum. Use of drums was widespread until missionaries either destroyed or confiscated them. There were two different ways of using a drum: The shaman would either fall into trance and release his soul to inquire into this world or the spiritual world (this is supposedly the oldest way), or the shaman would yoik and beat his drum until a brass ring landed on a symbol painted on the drum. Yoiking was probably the main ritual tool for the shaman. It opened a space for contact between man and the spirits. The shaman's yoik had its own aesthetics.

Certain rock carvings in Alta depict drums in different situations, and there is reason to believe that drumming traditions have been continuous, spanning thousands of years from the Stone Age to the present Sami traditions. There may also have been ritual singing that eventually developed into yoiking.

Keywords: ritual yoik, Sami drum, sources, shamans yoik, rock carvings, continuous traditions, oldest written source about the Sami drum, pressure from the greater society, hunting magical power

Innledning

Børnene før End de kan talle eller raabe fader og Moder paa deris modersmaal, før kand de Runne og Joige, og om de icke ved ordene saa snart, saa kand de dog Melodien og Noderne paa Runne og Joige sangene, og ganviiþerne. (Qvigstad, 1910, s. 24)

Sitering: Graff, O. (2022). Musikkens rituelle betydning i samisk før-kristen tradisjon. I H. Holm & Ø. Varkøy (red.), *Musikk og religion: Tekster om musikk i religion og religion i musikk* (Kap. 18, s. 345–365). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.177.ch18>
Lisens: CC-BY 4.0

Dette ble skrevet av misjonæren Isaac Olsen rundt 1715, og viser hvordan den religiøse sfæren ble uttrykt og formidlet gjennom joiking, og hvor rotfestet dette var i kulturen.

Joik er den gamle samiske folkemusikken. Ulike framstillinger legger ulik vekt på hvor stor betydning joiken har hatt i de før-kristne ritualene med bruk av tromma. I ettertid har det vært stort fokus på tromma, mens joiken har vært ansett mer underordnet (se avsnittet «Joikens betydning»). Jeg vil argumentere for at joiken må ha hatt en helt avgjørende plass. Når det gjelder joik som estetisk erfaring i før-kristen tid, finnes det svært lite kildemateriale. Men det er likevel mulig å avdekke noe.

Man møter flere steder påstanden om at joik er den eldste eller en av de eldste musikkformene i Europa. Slike påstander presenteres gjerne ubegrunnet.¹ Kildematerialet kan ved første øyekast synes for spinkelt til å kunne dra noen slutning om alder. Jeg vil likevel prøve å vise at det kildematerialet som finnes, gjør det både mulig og sannsynlig at joiken har en kontinuerlig historie mange tusen år tilbake i tid.

Det skriftlige kildematerialet

På 1600- og 1700-tallet var den gamle samiske religionen ennå fullt levende mange steder. Det har vært påpekt mulighet for tidlig kristen påvirkning. Men i all hovedsak var det et eget samisk tenkesett, forskjellig fra det kristne. Fra denne tida finnes en rekke skriftlige kilder som forteller om dette.² Disse kildene er alle representanter for storsamfunnet. Ingen av kildene er fra samisk synspunkt, og de er ikke tilkommet som nøytrale observasjoner. Alt handlet om en til dels brutal kolonialistisk kamp mot det samiske for å oppnå makt og mydighet. Kirke og stat var sammenfallende i interesser, det var to sider av det samme (se Graff,

1 Se for eksempel Senter for nordlige folk: «Joiketradisjonen er en gammel tradisjon, og anses som en av de eldste vokaltradisjonene i Europa» (Gaup, 2009). Påstanden finnes til og med i *Store norske leksikon*: «Joiken hører til blant Europas eldste folkemusikkformer» (Gaski et al., 2021). Logikken er muligens at joik høres så særegent ut at den må være urgammel, uten at det argumenteres nærmere for dette.

2 Viktige kildesamlinger er bl.a. *Kildeskrifter til den lappiske mytologi* ved J. Qvigstad, Trondhjem 1903, *Källskrifter till Lapparnas Mytologi*, utgifna af Edgar Reuterskiöld, Stockholm 1910, *Kildeskrifter til Den lappiske mytologi* ved J. Qvigstad, Trondhjem 1910 og *Nordnorske samlinger V*, 1943–1945.

2012). Misjonering og kolonisering av samiske områder gikk ofte hand i hand; politisk makt og religion var begge måter å skaffe seg kontroll over samene og samiske områder på. «Som prof. Knut Bergsland for lenge siden har påvist, skjedde misjonsvirksomheten fra Danmark-Noreg og Sverige som et ledd i den gjensidige politiske og militære rivaliseringa om 'Sameland'» (Prof. Gjessings ord i foredrag på Norske Samers Riksforbund i 1969).

Kildematerialet har en dobbelthet ved seg. På den ene sida gir det verdifull dokumentasjon av samiske før-kristne tradisjoner. Uten disse kildene hadde det vært mye vi ikke hadde visst. Men kildematerialet er i overveiende grad dominert av de fremmedes blikk, «skriftliga källor där författarna har kommit utifrån och skildrat något som i deras ögon var främmande och hedniskt» (Westman, 2005, s. 60). Interessen bak var ikke så mye å forstå kulturen, som det var å utrydde og undertrykke den, «ett material skapat av människor med en annan religiös åskådning, vars uppgift var att utplåna den samiske religionen» (Westman, 2006, s. 43). Misjonæren Thomas von Westen hentet samer til seg, og de som ikke ville følge med frivillig, «blev tagne med magt» (Kildal i Krekling, 1945, s. 124). Hvis misjonærene kom over ei tromme, ble den enten konfiskert eller ødelagt. De ødela også offerplasser. Misjonæren Jens Kildal beretter for eksempel at han i 1722 brente 40 offerplasser med trebilder i løpet av 14 dager.

Samtidig preges mye av materialet av fortielse og hemmelighold fra samisk side. I et anonymt manuskript fra 1700-tallet fortelles det for eksempel at samene sang en «Sang paa Finsk, som vel uden Tvil har været vantroende, efterdi ingen Fin vil give Meeningen tilkiende» (Qvigstad, 1903, s. 65). «Når de i blant ble grepet og tvunget til å fortelle misjonærene eller domstolene om dem,³ fortalte de minst mulig, og helst ikke om det som var viktigst for dem» (N. Jernsletten, 1979, s. 16).

Det er stor forskjell mellom 1600-tallet og 1700-tallet. I 1609 ga den dansk-norske kong Christian IV i et brev til den kongelige embetsmannen på Vardøhus ordre om å henrette dem som dreiv med trolldom (se f.eks. Graff, 1993, s. 391). I Sverige ga kong Carl XI i 1685 ordre om rettslig granskning av trolldomsvesenet for å kunne utrydde det. Det finnes

3 Dvs. deres «gamle kunnskaper».

eksempler på samer som ble brent på bål på grunn av anklage om trolldom (se Graff, 2012).

På 1700-tallet, med blant annet Thomas von Westen i Norge, tok disse brutale fysiske overgrepene slutt. Da interesserte man seg mere for innholdet i den gamle religionen for derved lettere å kunne drive kristen misjonering. Jeg vil oppsummere de to hundreårene på følgende måte: På 1600-tallet ønsket man å utrydde trolldomsvesenet, på 1700-tallet ønsket man å omvende samene.

Kildene er varierende med hensyn til om de er originale eller avskrifter av andre kilder. De representerer også ulike områder av Sápmi. Rydving har gjennom flere arbeider redegjort for disse kildeproblemene (se bl.a. Rydving, 1995). En regionalisering av materialet er «nödvändig men den är inte alltid genomförbar» (Westman, 2006, s. 45). Tross alle kildekritiske problem, «finns det ett rikt och varierat källmaterial till samisk religion» (Westman, 2006, s. 48).

Joik og tromme

Kildene forteller at det var to musikalske elementer som hadde en viktig plass i de religøse seremoniene: joiking og tromming.

Tromma var iøynefallende og særegen, så det finnes mange kilder som omtaler den.⁴ Den ble brukt i en rekke sammenhenger. Ved sykdom kunne man rådføre seg med tromma for å finne botemiddel. Man kunne utforske fremmede steder ved at sjamanen (noaidi) gikk i transe og frigjorde sjela si slik at den kunne dra dit den ville, både i denne verden, i den åndelige verden eller i den underjordiske. Når man skulle på jakt, kunne man rådføre seg med tromma. For eksempel setter den svenske presten Samuel Rheen opp fire årsaker til bruk av tromma i sin *Relation* fra 1671 som beskriver Lule lappmark: utforske fremmede steder, utforske om lykke og helse, helbrede sykdommer og bestemme offer til gudene (Rheen, 1671/1897, s. 31).

4 I det såkalte Nærømanuskriptet av sogneprest Johan Randulf fra 1723 finnes det for eksempel en detaljert gjennomgang av alle figurene på ei tromme fra Rødøy (Randulf, 1723/1903, s. 6–24, 63–64).

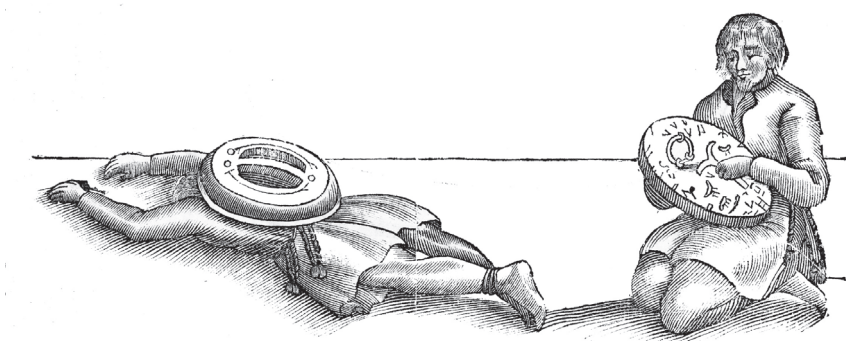
De trommene som er bevart, er for det meste fra 1600- og 1700-tallet. De viser at den samiske kulturen utviklet trommer med et rikt billedgalleri hvor ingen trommer var like. Alle malte figurene forskjellig, med til dels store både regionale og individuelle forskjeller. Dette er påpekt av mange, blant annet av Louise Bäckman, som skriver at «the drums expose conceptions of an individual character that makes it very hard to interpret them as expressing a common religious belief system» (Bäckman, 1987, sitert fra Rydving, 2010, s. 52). Likevel finner jeg det sannsynlig at det fantes en underliggende basis med mange fellestrekk i forståelsen av kosmologien over store deler av Sameland. Flere har tenkt slik: «Det fanns regionala skillnader, även om dessa inte berörde de väsentliga och centrala inslagen i samisk religion» (Mebius, 2003, s. 17). «... man kan inte bortse ifrån att det trots allt finns en gemensam grund för den samiska religionen» (Westman, 2006, s. 45). Ett slikt tegn, som er merkelig ensartet og som derved tyder på en grunnleggende felles kosmologi, er solfiguren midt på mange av de sørlige trommene. Det bemerkes allerede av misjonæren Hans Skanke i 1730: «Der ere at see eendeel almindelige characterer, som ere tilfælles og paa alle Runbommer findes» (Solberg, 1945, s. 181).

Kulturen hadde to ulike måter å anvende seremonitromma. Den ene var at sjamanen falt i transe etter å ha danset, trommet og joiket. Da kunne sjamanen utforske det man trengte å vite. Forskere antar at dette er den eldste formen med gamle røtter. Den andre måten var å la en mesingring vandre på trommeskinnet til den stoppet på et symbol, som da ble et svar på det man ønsket å vite. Det ble kalt «å spå». Dette var en yngre form. «Att trumman kom att bli ett redskap att spå med, tilgjengelig i många hem, är en senare utveckling» (Westman, 2006, s. 55).

Noen kilder omtaler joiking en del, andre er ganske sparsommelige. Én kilde utmerker seg. Det er lærer og misjonær Isaac Olsen, som rundt 1715 skriver *Om Lappernes Vildfarelser og Overtro* fra Finnmark. Han snakket samisk, bodde blant samene, og kom derved på innsida av kulturen på en måte som få av de andre misjonærene, «ingen har seet og hørt, og erfaret det saa som ieg» (Qvigstad, 1910, s. 10). Isaac Olsen omtaler den store plassen joikinga må ha hatt: «deris offer gilde bliver prydet med ijdelig sang og spill, Runen og Joigen, vers og digt og riim, som de kaller

luete⁵» (Qvigstad, 1910, s. 9). Jeg finner grunn til å tro at denne beskrivelsen gjaldt generelt, og at joiking hadde en svært framtrede plass i de gamle seremoniene.

Det finnes beskrivelser av rituelle tilstelninger i flere kilder. Alle skulle være til stede og joike, både kvinner og menn. På dette området finner man et likestilt samfunn. Noaidi kunne derimot normalt bare være en mann. Han kunne falle i transe gjennom å joike og tromme, gå barbeint gjennom ildstedet, drikke lut med mer. Da måtte alle fortsette å joike for at sjela hans skulle finne tilbake til kroppen. Vi vet ikke så mye om hva man joiket. Den samiske prestesønnen Nicolaus Lundius beskriver i et manuskript fra 1674 fra Ume og Lule lappmark at samene ble knyttet til sine hjelpeånder gjennom joiking (Lundius, 1674/1905, s. 5–6). En kilde fra 1659 gir også det som kan være ett av flere mulige svar: Man regnet opp ulike dyr, fisk, rein, fugl, til man kom til det dyret som noaiden brukte under sin sjelreise (Körningh, 1659/1956, s. 45).

Figur 1. Kobberstikk av noaidi med tromme, og noaidi i transe (Schefferus, 1674/1971, s. 56). Falt i det fri.

Selv om sjelereisa var bare individuell, var den fundamentert i en sosial kollektivitet. Den sosiale gruppa var det som ga det spesielle individet mulighet til utfoldelse, noe som igjen kom kollektivet til gode. «På grunn av sine overskridende evner var sjamanen den som satt med nøkkelen til løsning av samfunnets kriser, konflikter, sykdom, uår og ulykker» (Hansen & Olsen, 2004, s. 346).

5 Det nordsamiske ordet for joik er *luohti*.

Joikens betydning

Å bruke tromme i religiøse seremonier, var fullstendig fremmed for stor-samfunnet og framsto derved antakelig som både eksotisk og hedensk. Tromma fanget interesse, ikke minst for forskerne i ettertid. I 1988 ble det holdt et eget symposium i Åbo om tromma, noe som resulterte i boka *The Saami Shaman Drum* (Ahlbäck & Bergman, 1991). De fleste vitenskapelige arbeider fokuserer på seremonitromma som det etnografisk mest spesielle: «Trommen, som var noaidens arbeidsredskap, kunne brukes på flere måter» (Pollan, 2005, s. 427). I boka *Samekulturen* står det lignende: «En hadde trang til å [...] komme inn i åndenes verden [...] Og dette oppnådde en i ekstasens oversanselige tilstand. Runebomma var det redskapet en hadde til å hjelpe seg med å komme i ekstase» (Vorren & Manker, 1958, s. 148). I mer populære framstillinger uttrykkes det samme synet: «Samiske medisinmenn (noaider) brukte tidligere runeбомme under sine seremonier, og trommelyden førte til at medisinmannen kom i ekstase» («Runeбомme», 1972).⁶

I flere slike framstillinger nevnes knapt joiken. Likevel mener jeg at joiken trolig har vært det viktigste kultiske redskapet. Slik jeg forstår det, var det joiken som åpnet opp en mulighet for kommunikasjon med de åndelige maktene. Trolig hadde hver guddom sin egen joikemelodi, og man henvendte seg til guddommen gjennom joiken som dens symboliske representant. I joiken kunne man så med ord formulere spørsmål om det man trengte å vite. Når for eksempel den norske misjonæren Jens Kildal i et manuskript fra 1730 skriver at man «gjør spørsmåal til [...] Runeбомmen» (Solberg, 1945, s. 137), mener jeg det må forstås som joiking. Den samme tolkninga gjør jeg av Erich Jessen når han i 1767 skriver at offergjestene falt på kne og «hylede og bade» (Jessen i Leem, 1767 s. 51). Jeg gjør lignende tolkninger av flere andre tilsvarende beskrivelser.

Man la en messingring (eller annet objekt) på tromma og slo slik at ringen beveget seg rundt på trommeskinnet. Til slutt stoppet ringen på et symbol. Dette ble tolket som et svar fra de åndelige maktene. Selv om ikke alle kildene omtaler det, tror jeg at man hele tida joiket mens man satt og trommet. Enkelt kunne man formulere det slik at gjennom joiken

6 Lignende framstilling også bl.a. i Aschehoug og Gyldendals *Store Norske Leksikon* fra 1985.

åpnet man opp en kanal mellom vår verden og den hinsidige, hvor det ble mulig å komme i kontakt med de åndelige kreftene og gudene. Da kunne man formulere det man ønsket å vite i joiken. Gjennom bevegelsen til messingringen på tromma fikk gudene en mulighet for å svare.⁷

Hvis det er rett, hvorfor fikk joiken en slik betydning? Jeg tror det har noe med musikkens grunnleggende vesen å gjøre. Musikk er en før-språklig kommunikasjonsform, på sett og vis mer grunnleggende enn ordene, og går dypere inn i oss enn språket. Sang er en uttrykksmåte som kan ivareta det kognitive innholdet i ord og setninger, men på en affektiv måte som er forskjellig fra dagliglivets språk. Musikken evner å berøre oss på en måte som knapt noe annet uttrykksmiddel makter. Uttrykt med moderne begreper snakker man om at musikken evner å nå inn til hjertet, at det er følelsenes språk, og lignende. Musikken har en estetisk og emosjonell kraft som mennesker antakelig alltid har erfart. I en av sine dialoger lar Platon Sokrates si at «rytme og harmoni trenger dypest inn i sjelen, griper den kraftigst» (Benestad, 1976, s. 5).

Melodien bringer ordene inn i en kultisk sfære. «Den musiske kunst er et handlingforløp, det muliggjør dens nære korrespondanse med den kultiske akt» (Sundberg, 1971, s. 239). Musikk kan være symbolsk meningsbærende på en måte som overskrider språkets uttrykksmuligheter, noe som gjør det velegnet i religiøse-rituelle sammenhenger.

Men joik går et skritt videre. Joikens iboende referansefunksjon (se nedenfor) gir musikken en mening som symbol som øvrig musikk ikke har. Slik jeg forstår joik, kombineres musikkens generelle estetiske og emosjonelle kraft med symbolets refererende kraft. Joiken blir derved ekstremt potent som kultisk redskap og som kommunikasjon, både overfor mennesker og guder. I tillegg kommer et sosialt moment, nemlig at sang og musikk både uttrykker sosialt fellesskap og er med å konstituere fellesskapet: «Musikken er med på å definere mennesker sosialt» (Ruud, 1997, s. 107).

Begrep om mening ligger som et mer immanent, ubevisst grunnlag under all musikk. Joikens meningsbegrep er helt forskjellig fra den

7 Dette er min teori som jeg la fram offentlig første gang på et seminar i Umeå i 1997. Den gang ble teorien møtt med kritikk fra en framstående samisk religionsforsker. Mitt inntrykk er at i de seinere årene har man lagt mer vekt på joikens betydning i disse ritualene.

nordiske sangen. En sang har en fast tekst med et innhold, og bæres av en melodi. En joik defineres derimot primært gjennom *referansefunksjonen*, det vil si hvem eller hva joiken tilhører (se Graff, 2004, kapittel 6: «Mening i joiken – en allmenn teoretisk basis»). Man trenger ikke tekst, eller teksten kan improviseres. Likevel formidler joiken flere lag av mening, men som en meningsfære som forutsetter innforståttethet. For et nordisk blikk vil joiken rett og slett kunne framstå som meningsløs. Slik er det flere som har beskrevet den, for eksempel den italienske reisende Acerbi i 1799: «Their music was without meaning» (Acerbi, 1802, s. 68). Denne manglende forståelsen fra det utenforstående blikket bidro nok til at joiken ble ansett både som primitiv og hedensk.

Joiken som estetisk erfaring

Kildematerialet gir lite holdepunkter for å vite hvordan samene vurderte joiking og tromminga som estetisk erfaring. Men Isaac Olsen forteller om en virkelighet hvor blant annet det å joike ble ansett svært positivt: «thi finnerne holder det for Een glædsckab, lystighed og tidsfordrif, saa de ere saa lystige og glade naar saadant er forhaanden og paa færde, som de var udi Et paradis» (Qvigstad, 1910, s. 25). Han forteller også at «menniskene kand icke leve lenge, og beholde sin lycke, næring og biering, helpe og helbred, uden det sige de, som er Joigen og Runen» (Qvigstad, 1910, s. 36). Olsen viser en kultur hvor musikken gjennomsyrrer hele livet, og hvor musikken blir ansett som noe av det mest basale og livsnødvendige.

Trolig har det vært en egen musikalsk estetikk for de rituelle joikene, noe mer kraftfullt, sterkt og emosjonelt. I en beretning fra rundt 1670 heter det om den som bruker tromma at han «joiker alt fort medh högh stämman» (Graan, 1983, s. 59). Thomas von Westen forteller om et eget begrep, 'myre', for joiking mens man slo på tromma, «ved myren, paa kobdan» (Reuterskiöld, 1910, Thomas von Westens brev 1723, s. 2). Dette må være det samiske begrepet *meuvrit*, som er relatert til religiøs joiking i samband med bruk av tromma. Friis forklarer begrepet som «øve troldom, spaa, bruge Runebommen» (Friis, 1887, s. 428). Nils Jernsletten gjengir forklaringa «slå på trolltrumman och sjunga / stöna (om trollkarlen när han slog på trumman)» (N. Jernsletten, 1995). Begrepet har levd

inn i vår tid med betydninga «å lage stygge lyder» (muntlig informasjon fra professor Nils Jernsletten).

Det har trolig eksistert tre ulike kategorier joik (muntlig informasjon fra Nils Jernsletten): episke fortellinger, religiøse joiker og dagligdagse, verdslige joiker. At det fantes ulike kategorier joiking, har neppe vært forstått av misjonærene. Joiken ble fordømt i generelle ordelag. «I de tidigaste litterära källorna som härrör från svenska 1600-tallspräster finns överhuvudtaget få uppgifter om jojk, men långt in på 1700-talet kallades den 'trollsång' eller 'deras förbannade sång' och missionärerna reagerade kraftigt mot den» (Kjellström et al., 1988, s. 103). Det kan være flere grunner til dette. Den opplagte grunnen var selvsagt at noen joiker var knyttet til før-kristne religiøse ritualer, og ble derfor definert som hedensk, «sådan laula, som Gudi misshageligit och till förtörnelse är» (Nordberg, u.å., fra Rettsprotokoll Torneå lappmark 1671). Men det kan ha vært også andre momenter som blandet seg i sorsamfunnets forståelse. Som musikkform er joik ganske forskjellig fra den vestlige/nordiske musikken. Selv om man kan vise at all musikk har fellestrekk uavhengig av kultur, er det likevel store forskjeller i hvordan musikken bygges opp. Skalaene er forskjellige, formstrukturene er ulike. Ikke minst er idealene for stemmeklang svært ulike i de to kultursfærene. Joiken har en mer lukket klang som oppleves fremmed for et nordisk øre, som «fuhla Jåikande» (Nordberg, u.å., fra Rettsprotokoll Arvidsjaur 1703). En sang har en definert begynnelse og fast slutt. En joik derimot kan joikes så lenge man ønsker, om og om igjen, eventuelt i timesvis. Og måten man bruker musikken, er svært ulik. Joik er en direkte kommunikasjonsform mellom mennesker, og tidligere også mellom mennesker og åndelige makter. Både den religiøse joikinga og de episke fortellingene er stort sett helt forsvunnet. At den dagligdagse joikinga derimot overlevde dette presset fra både verdslige og religiøse myndigheter gjennom lang tid, er nesten utrolig.

Urgamle røtter

Jeg finner grunn til å tro at joiken har urgamle røtter. Fra det store hellestningsfeltet i Alta finnes følgende figur:

Figur 2. Sjaman med tromme. Helleristning fra Alta (Helskog, 1988, s. 53). Gjengitt med tillatelse fra Helskog. Lisens: CC BY-ND.

Figuren er datert til mellom 4000 og 4800 f.Kr. Foran en gruppe jegere med et bytte står det som trolig er en sjaman med ei tromme i handa. Helskog skriver om denne figuren: «Bak går det et menneske som synes å holde ei tromme i den ene og en slagstokk i den andre handa. Kanskje er det en sjaman som utfører et rituale» (Helskog, 1988, s. 53). Sjamanen står med ansiktet vendt mot jegerne (fordi vedkommende mest sannsynlig er høyrehendt), med utstrakte armer. Posisjonen og gestene kan tolkes som at sjamanen på en måte omslutter jegerne i bevisstheta si. Figuren tyder på at sjamanen må ha hatt en viktig betydning for jakta. Vi må anta at ritualene ikke bare var for at den enkelte jeger skulle lykkes, men et ønske om at «jaktbyttet skulle finnas tillgängligt för alla», og at «Riter, där flera människor deltog, innebar också att gruppens gemenskap både inåt och utåt stärktes» (Westman, 2006, s. 50). Likevel synes figuren også å fortelle at det var skilt ut en samfunnsmessig rolle som hadde en åndelig funksjon i tillegg til den rollen jegerne hadde i den praktiske jakta. Kanskje har det vært en person som har veiledet eller beskyttet jegerne på jakt, kanskje var sjamanen der for å gjenopprette en balanse i naturen?

Kan bruk av tromme har vært en sammenhengende musikalsk kulturtradisjon gjennom 6000–7000 år fram til de samiske trommene som var i full bruk ennå på 1600- og 1700-tallet? Kildematerialet er svært spinkelt for å kunne påstå noe slikt. Likevel mener jeg at det er en sannsynlig mulighet. De samiske trommene kan ha hatt en lang forhistorie (se mer

nedefor). Fra den samiske tradisjonen vet man også at tromma kunne spille en viktig rolle ved jakt, «att nåjden var viktig i samband med både jakt och jaktriter. Han sägs bland annat kunna påverkade jaktbytets beteende» (Westman, 2006, s. 55). Dette er trolig en alderdommelig tradisjon. Det kan «hypotetisk antas att nåjden tidigare haft en mer avgörande funktion som jaktmagiker. Louise Bäckman uttrycker en liknande uppfattning» (Mebius, 2003, s. 115). Helleristningsfiguren antyder den samme jaktmagiske funksjonen i steinalderen. Så også dette elementet kan ha en flertusenårig vedvarende tradisjon bak seg.

Menneskene på helleristningsfiguren var ikke samer, de var steinaldermennesker. Forskere i dag anser at samisk identitet oppsto langt seinere (jf. Hansen & Olsen, 2004). Men det synes rimelig å tenke disse menneskene som stamforelde til samene, og tradisjonen som disse steinaldermenneskene hadde, som forløper til de samiske tradisjonene.

Vi vet ingenting om hvordan tromma har vært brukt den gang. Men det er nærliggende å tenke at selve trommelyden har hatt betydning, en menneskelig frambrakt monoton lyd i stadig repetisjon. Ble det samtidig sunget? For det første må vi anta at steinaldermenneskene har sunget: «I alle kjente samfunn er bruken av musikalske ytringer like selvsagt og en like artstypisk egenskap ved menneset som talespråket» (Ledang, 2001, s. 13). Jeg anser det sannsynlig at sjamanen også har sunget på en eller annen måte, at tromming og sang hørte sammen. Ledang tolker også kildematerialet slik: «Det er derfor naturlig å tolke bergkunsten slik at den vitner om bruk av sang, spill og dans» (Ledang, 2001, s. 18). Trolig har da sangen hatt kraftfull funksjon. «Men hjälp av [...] sång innan jakt, försökte människan förbättra och bemästra utgången av sitt handlande» (Edström, 1979, s. 76). Kanskje var det en sang som ga krefter til jegerne og skapte en forbindelse mellom jeger og dyr? Kreftene som kan ha vært forbundet med sangen, kan igjen ha influert på hvordan man sang.

Å sette et begrep på et objekt, er å forstå objektet. «Begriff – gedankliche Widerspiegelung einer Klasse von Individuen» (Klaus & Buhr, 1972). En besvergende sang om dyret vil i tillegg kanskje kunne ha kraft til også å kontrollere dyret. Kanskje skapte sangen et herredømme, en økt styrke hos jegeren, og en slags åndelig forbindelse mellom jegeren og dyret som ga mennesket mulighet til makt?

Kanskje hadde det dyret man skulle jakte på, sin egen sang som ble brukt for å mane fram og/eller kontrollere dyret? Dette kan i tilfelle ha vært forløper for det vi kjenner som vanlige dyrejoiker i dag. Dyrejoiker har i dag ingen slik manende betydning. Men de kan ha hatt det i forhistorisk tid.

Knud Leem skriver i 1756 om joik til ulven: «En overtroesk grov Sang, hvormed Lapperne lode sig høre i adskillig Hensigt, iblant andet, dermed at fordrive Ulve, at de ej skulde skade Qveget» (Leem, 1756, s. 437). Dette viser at i hvert fall noen dyrejoiker hadde manende og besvergende elementer ved seg langt opp mot vår tid. Dette kan være trekk som har urgamle røtter, kanskje tilbake til steinalderen?

Vi vet ingenting om hvordan steinaldersangen lød. Men det er nærliggende å tenke at dette var forløperen til den samiske joiken. Sannsynligvis har sangen hørt helt annerledes ut, fungert annerledes og vært brukt annerledes enn slik vi kjenner joik. Man kan neppe hevde at man joiket i steinalderen. Men jeg finner det som en mulig antakelse at det har vært ei ubrutt utvikling fra steinaldersangen på bergene i Alta til joiken i våre dager.

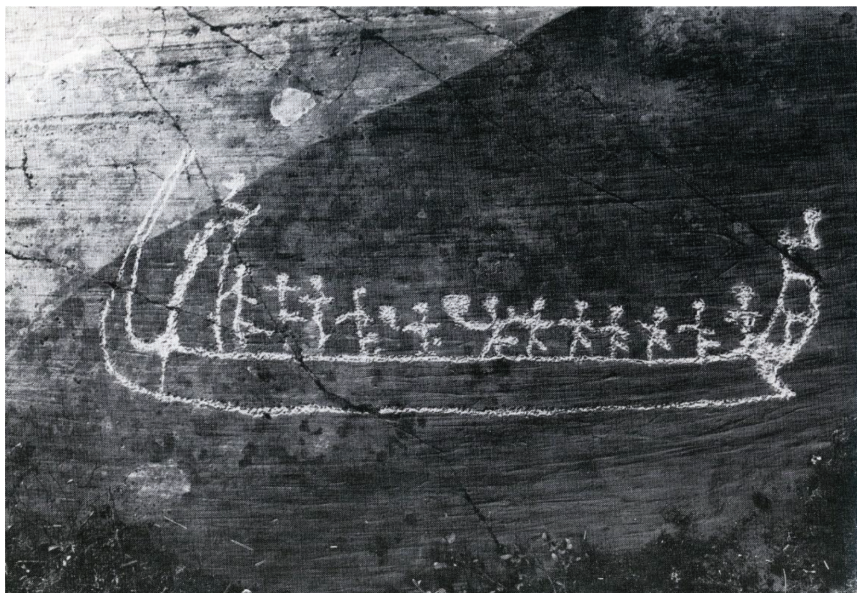
Slik vi kjenner verdslig joiking i våre dager, karakteriseres joik, som nevnt ovenfor, av å ha ei indre, iboende henvisning til en realitet utenfor seg sjøl, det som er kalt referansefunksjonen ved joik (Graff, 1985). Det betyr at en joik fungerer som et symbol for noe, som et musikalsk navn. Oftest er det mennesker, men det kan også være dyr eller natur. I prinsippet ser dette ut til å kunne forstås som et arbitrært forhold (se Graff, 2004, s. 147–177). Men i praksis er forholdet langt mer sammensatt og flersidig. Oppå det (arbitrære) symbolet kan man i noen tilfeller legge motivert musikalsk beskrivelse. Så legges også tekst til, samt eventuelt gester og bevegelse. Joiken som symbol kan derved ha flere lag av beskrivelse som viser til et objekt. Samtidig er det å joike å uttrykke sitt eget forhold til objektet, slik at joikinga også viser til subjektet. Alle disse elementene fungerer meningsbærende i en kompleks meningshelhet som uttrykkes gjennom et tidsforløp.

Det er mulig at referansefunksjonen kan ha urgamle røtter, tilbake til ei tid hvor det å synge kunne ha hatt en manende, kraftfull funksjon. Hvis de enkelte dyr hadde sin egen melodi, kan det ha vært sett som

betydningsfullt på en helt annen måte enn i dag. I våre dager sier man at ved å joike noen eller noe, bringer man objektet fram i bevisstheta, og det er som om man ser mennesket eller dyret for seg. Dette kan tenkes å være reminisenser av en urgammel tradisjon hvor det å synge dyrets sang, var kraftfullt, en måte å besverge og få kontroll over dyret. I løpet av årtusenene har det så skjedd en gradvis overgang hvor sangen har gått fra besverging til symbol.⁸

Andre bruksområder

Det finnes helleristningsfigurer som antyder bruk av tromme i flere sammenhenger:

Figur 3. To sjamaner med tromme. Helleristning fra Alta (Helskog, 1988, s. 94). Gjengitt med tillatelse fra Helskog. Lisens: CC BY-ND.

8 Den ungarske forskeren György Szomjas-Sciffert mener at joik fortsatt har magiske trekk. Han skriver bl.a. om en spesiell type joiking, «mumbling», «its recognizable intent is to bewitch, cast a spell» (Szomjas-Sciffert, 1996, s. 64). Det kan ha vært slik tidligere. Men jeg ser lite eller ingenting som tyder på at det er slik i dag.

Figuren er datert til +/- 500 f.Kr. Helskog skriver:

De to i midten holder en rund gjenstand i høyre hand, kanskje er det en tromme for å slå rytmen til dansen og å kommunisere med det overnaturlige. Kan scenen forestille en mytologisk båt som frakter f.eks. de døde, eller er det et virkelig rituale som er avbildet? (Helskog, 1988, s. 94)

Jeg tror at figuren virkelig avbilder bruk av tromme. Figuren viser en helt annen situasjon og en helt annen bruk av tromma enn ved jaktscenen over. Det viser at tromma må ha hatt stor betydning og ha vært et kultisk redskap som utviklet seg til bruk over et større religiøst felt i steinalderen.

Helskog ser bare for seg trommerytme i denne scenen. Men også her bør man tenke at det trolig har vært sunget. Sjamanen kan ha sunget, og alle deltakerne kan ha sunget. Så både en kanskje monoton trommelyd sammen med (monoton?) rituell sang vil kunne ha hatt betydning for steinaldermenneskets opplevelse av kontakt med det åndelige. Muligens har sangen her vært noe annet enn jeger-sangen. Så man kan kanskje lese bildet som en indikasjon på at sangen må ha vært rik og kompleks allerede i steinalderen?

Den første skriftlige kilden

Etter helleristningsavbildningene går det halvannet tusen år før vi igjen finner en dokumentasjon på tromme og sang, i en skriftlig, latinsk kilde fra 1100-tallet:

En gang da noen kristne som drev handel med finnene,⁹ falt kona de bodde hos plutselig død om. De kristne begynte å sørge og klage, men finnene tok det ikke det minste alvorlig. Hun var ikke død, sa de, men var rammet av gand fra noen som ville henne vondt, og kunne lett bli bragt til live igjen. Dermed spredte en trollmann ut et klæde; under det hadde han forberedt seg til å synge de hedske tryllesangene sine. Så løftet han et lite kar høyt i været; det var av form som et såld og var fylt med forskjellige små figurer: hvaler, reinsdyr med seletøy og ski og til og med en liten båt med årer, alt sammen redskap som djevelen ville nytte for å komme seg fram. (Iversen, 1969)

9 Dvs. samene.

Kilden forteller ikke noe om hvor dette har vært. Ut fra innholdet må vi kunne tro at det har vært et sted på kysten av Nord-Norge. Her er tromma en utvetydig samisk kultgjenstand. Bildene på tromma var ganske få, og representerte sannsynligvis hjelpeåndene, eller de skikkelsene sjamanen kunne innta og hjelpemidlene han kunne bruke på sjelereisene.

Tromma ble brukt sammen med sang. Det nøyaktige forholdet mellom tromme og sang vet vi ikke. Men kilden kan tolkes slik at det var sangen som skapte det åndelige rommet som sjamanen trengte, hvor tromma derved kunne komme til nytte for åndereisene hans, på lignende måte som jeg tolker kildene fra 1600- og 1700-tallet. Vi kan ganske sikkert gå ut fra at «tryllesangene» har vært en form for joiking.

Ei sammenhengende utvikling?

«Det har blitt antydnet at det var en mulig utvikling fra helleristningene fra før Kr. gjennom samisk jernalder og fram til trommekunsten» (Helskog, 2012, s. 224). Man må i denne sammenhengen egentlig vurdere to utviklingsløp, ikke bare ett. Det ene er det å bruke tromme, om det foreligger en ubrutt tradisjon med bruk av tromme. Det andre er spørsmål om figurene som er malt på trommeskinnet har sammenheng med steinalderkunsten.

Som vi har sett, tyder helleristningene på at det å bruke tromme rituelt, og på flere ulike måter, må ha eksistert allerede i steinalderen. «Shamanism is a complex of beliefs and rites closely connected with a very ancient hunting culture. My conviction is shared today by many of my colleagues» (Hultcrantz, 1991, s. 10). Forskere antar altså at noaidens virksomhet slik den kjennes fra de skriftlige kildene, kan strekke seg langt bakover i tid. Sjamanens jaktmagi gjenfinnes i den nevnte helleristningsfiguren. Det er derfor fristende å tenke seg en kontinuerlig tradisjon.

Det foreligger – som forskere har påpekt – et stort tidsgap hvor det ikke finnes noen dokumentasjon på bruk av tromme: «den kronologiske lakune har vært ansett for å være for lang» (Simonsen, 1979, s. 480). Det første tidsgapet er i selve steinalderen. De to trommebildene vi har sett, er hugget inn i berget i det samme området med rundt

4000 års avstand. Jeg ser likevel ingen grunn til ikke å anta at tromma har vært et anvendt kultisk instrument i hele denne tida, selv om bruken kan ha utviklet seg. Det neste tidsgapet er mellom bergkunsten og den første skriftlige kilden. Her er det en periode på rundt halvannet tusen år. Bruken avbildet på helleristningene kan ha vedvart i lang tid etter at avbildninga på berget tok slutt. Den skriftlige kilden på sin side omtaler en bruk som så ut til å være godt innarbeidet og kjent i miljøet. Slik bruk av tromma kan altså ha ei lang forhistorie. Det trenger ikke å ha vært noe brudd i tradisjonene. Simonsen understreker da også at «vi hverken har datert slutningen av bergkunsten eller begynnelsen av trommekunsten» (Simonsen, 1979, s. 480). Det blir derved en mulig antakelse at det har vært en ubrutt tradisjon med bruk av rituell tromme. Vi snakker da om en sammenhengende tradisjon gjennom 6000–7000 år eller mer.

Det andre spørsmålet er om bildene på de samiske trommene kan ha utviklet seg fra helleristningskunsten. Dette er et spørsmål som flere forskere har tatt opp. Tidligere var det generell skepsis mot denne tanken: «Det har hittil vært alminnelig antatt at kunstutøvelse på berg [...] forsvant helt, og at det ikke går noen linje derfra til Nordkalottens senere kunst (Simonsen, 1979, s. 481).

Men flere har påpekt at figurer på trommene har en unektelig likhet med helleristningsfigurer: «Sámi noaidi drum figures [...] and prehistoric rock paintings in Finland, a series of striking parallels between two aspects of cultural representation are recognizable» (Joy, 2017). Maja Dunfeld ser en klar sammenheng i sin bearbejdede doktorgradsavhandling: «en gjenkjenner uttrykksformen fra trommeskinnet i helleristninger» (Dunfeld, 2006, s. 33). I boka *Rock Art in Sápmi* foretas ei sammenligning mellom en del helleristningsfigurer og tilsvarende figurer på samiske trommer, blant annet av mennesker, rein, fugl og skiløpere. Likheta er slående (Cocq et al., 2014).

Når det tegnes med enkle grafiske streker, vil to uavhengige framstillinger av samme objekt kunne ha likheter. I forholdet mellom trommefigurene og helleristningsfigurene er det påpekt en rekke påfallende likheter. Det er derved ikke umulig at måten å tegne de ulike figurene også representerer en sammenhengende tradisjon. En eller annen

gang kan figurene ha gått over fra å bli hogd inn i berg til å bli malt på trommene. I steinalderen var det neppe behov for å male figurer på trommeskinnet, fordi figurene ble hogd i berget. Det er altså mulig at steinaldertrommene var umalte. Det å lage helleristninger opphørte for rundt 2000 år sida (Helskog, 2012, s. 224). Det kan ha vært på denne tida at man begynte å male figurer på trommeskinnet, og at man overførte stilen fra helleristningene til trommene. Hele tida – gjennom alle disse årtusenene – tror jeg som nevnt, at det ble sunget sammen med trommeritualene.

Jeg har prøvd å vise at joiken hadde en framtrødende – og antakelig helt avgjørende – plass i den gamle samiske før-kristne religionen, langt mer enn mange forskere har ansett. Jeg har også prøvd å vise at dette trolig har røtter tilbake til steinalderen, både ved å vurdere de skriftlige kildene samt hva man vet om joik, og ved å vurdere en del figurer fra det store helleristningsfeltet i Alta. Joiken må ha vært et kultisk redskap med kraft til å la menneskene få kontakt med de åndelige maktene. Slik kan også de skriftlige kildene fra 1600- og 1700-tallet tolkes. Dette synes har vedvart gjennom lang tid, gjennom skiftende historiske forhold. Mange former for joiking har forsvunnet på grunn av ytre press fra storsamfunnet, men joiken som sådan har overlevd. Det tyder på at joiken har hatt en stor indre kraft. Noe av den rituelle joikens gamle kraftpotensial kan ha levd vidare inn i den verdslige joikinga opp til vår tid. Noen forskere anser at joiken fortsatt besitter åndelige krefter: «The indirect and direct spiritual aspects of the yoik are numerous» (Domokos, 2006, s. 64). En beslektet tanke uttrykkes i den norske Grand Prix-sangen fra 1980, at «joik har større kraft enn krutt». Selv om joiken i dag er verdslig og uten manende eller religiøse krefter, kan reminiserer av joikens gamle kraftpotensial kanskje fortsatt finnes? Det har kanskje vært medvirkende til at joiken levde vidare? Som en kulturtradisjon med årtusener gamle røtter synes joiken å ha vært så rotfestet som en helt avgjørende og sentral del av den samiske kulturen, at den ikke lot seg utrydde til tross for at den ble ansett som både hedensk, stygg og primitiv, både fra storsamfunnets side og dels også fra interne krefter i det samiske samfunnet. Joiken har vist seg livskraftig og betydningsfull helt inn i moderne tid.

Referanser

- Acerbi, G. (1802). *Travels through Sweden, Finland and Lapland to the North Cape*.
Vol. II. Joseph Mawman.
- Ahlbäck, T. & Bergman, J. (Red.). (1991). *The Saami shaman drum*. Donner Institute for Research in Religious and Cultural History, Åbo.
- Benestad, F. (1976). *Musikk og tanke. Hovedretninger i musikkestetikkens historie fra antikken til vår egen tid*. Aschehoug.
- Cocq, C., Heinerud, J., Larsson, T. & Hyvönen, B. L. (2014). *Rock art in Sápmi*. Västerbottens museum.
- Domokos, J. (2006). Yoik for thousands of years. I A. Amft & M. Svonni (Red.), *Sápmi Y1K – livet i samernas bosättningsområde för ett tusen år sedan* (s. 61–74). Umeå universitet.
- Dunfeld, M. (2006). *Tjaalehtjimmie. Form og innhold i sørsamisk ornamentikk*. Saemien sitje.
- Edström, K.-O. (1979). Musikens ursprung – Fåglar – Människan. I *Skriffest. 19 uppsatser om musik tillägnade Martin Tegen på hans 60-årsdag den 28. April 1979*. Stockholms universitet.
- Friis, J. A. (1887). *Ordbog over det lappiske sprog*. Christiania.
- Gaski, H., Ledang, O. K. & Aksdal, B. (2021, 10. mai) Joik. I *Store norske leksikon*. <https://snl.no/joik>
- Gaup, L. S. (2009). *Joik*. Riddu Riddu Senter for nordlige folk. <https://www.minstemme.no/0211811124889/joik/>
- Graan, O. (1983). Relation Eller En Fulkomblig beskrifning om Lapparnas Vrsprung ... I *Berättelser om samerna i 1600-talets Sverige* (Faksimileutgave). Kungl. Skytteanska Samfundets handlingar.
- Graff, O. (1985). *Joik som musikalsk språk. Litt om nordsamisk joik ut fra Per Hætta som tradisjonsformidler* [Magistergradsoppgave]. Universitetet i Oslo.
- Graff, O. (1993). Den samiske musikktradisjonen. I B. Aksdal & S. Nyhus (Red.), *Fanitullen. Innføring i norsk og samisk folkemusikk* (s. 384–432). Universitetsforlaget.
- Graff, O. (2004). *Om kjæræsten min vil jeg joike. Undersøkelser over en utdødd sjøsamisk joiketradisjon*. Davvi girji.
- Graff, O. (2012). Trolldomsransakingene i Sverige. En kamp for krone og katedral. *Ottar*, 5, 34–41.
- Hansen, L. I. & Olsen, B. (2004). *Samenes historie fram til 1750*. Cappelen Akademiske Forlag.
- Helskog, K. (1988). *Helleristningene i Alta. Spor etter ritualer og dagligliv i Finnmarks forhistorie*. Knut Helskog.
- Helskog, K. (2012). *Samtaler med maktene. En historie om verdensarven i Alta*. Tromsø Museum.

- Hultcrantz, Å. (1991). The drum in Shamanism. Some reflections. I T. Ahlbäck & J. Bergman (Red.), *The Saami shaman drum* (s. 9–27). Donner Institute for Research in Religious and Cultural History, Åbo.
- Ivesen, A. (Overs. og komm.). (1969). *Historia Norvegiæ. Norges historie*. Thorleif Dahls kulturbibliotek.
- Jernsletten, N. (1979). Religionen før kristendommen. *Hverdag*, 5–6, 16–17.
- Jernsletten, N. (1995). *Samiske ord om joik* [Notat]. Tromsø museums samlinger.
- Kjellström, R., Ternhag G. & Rydving, H. (1988). *Om Jojk*. Hedemora.
- Joy, F. (2017). *Noaidi drums from Sápmi, rock paintings in Finalnd and Sámi cultural heritage – an investigation*. The Artic Centre, Faculty of Art and Design, Rovaniemi.
- Klaus, G. & Buhr, M. (1972). *Philosophisches Wörterbuch. Band 1. Das Europäische Buch*.
- Krekling, M. (1945). Jens Kildals afguderiets dempelse. I *Nordlands og Troms finner i eldre håndskrifter*. Nordnorske samlinger. Etnografisk museum V.
- Körningh, J. F. (1956). *Berättelse om en missionsresa till Lappland 1659–60*. Acta Lapponica IX.
- Ledang, O. K. (2001). Forhistorisk tid. I A. O. Vollsnes (Red.), *Norges musikkhistorie. Tiden før 1814*. Achehoug.
- Leem, K. (1756). *En Lappesk Nomenclator*. Trondhiem.
- Leem, K. (1767). *Beskrivelse over Finmarkens Lapper 1767* (Faksimileutgave). Rosenkilde og Bagger.
- Lundius, N. (1905). *Descriptio Lapponiae. I. Bidrag till kännedom om De svenska landsmälen och svenskt folkliv. XVII. 5*. Uppsala. (Opprinnelig utgitt 1674)
- Mebius, H. (2003). *Bissie. Studier i samisk religionshistoria*. Studentlitteratur.
- Nordberg, E. (u.å.). *Trolldomsrannsakingarna i lappmarken 1649–1739*. 29528 Nordberg, SOFI-arkivet, Uppsala. https://digital.ub.umu.se/resolve?urn=urn:eno_000056:0002
- Pollan, B. (2005). Samisk religion i Norge. I A. B. Amundsen (Red.), *Norges religionshistorie* (s. 414–456). Universitetsforlaget.
- Randulf, J. (1903). Relation Anlangende Find-Lappernis ... («Næromanuskrriptet»). I J. Qvigstad, *Kildeskrifter til Den lappiske mytologi* (s. 6–64). Det Kgl. Norske videnskabers selskabs skrifter. (Opprinnelig utgitt 1723)
- Reuterskiöld, E. (1910). *Källskrifter till Lapparnas mytologi*. Edgar Reuterskiöld Stockholm.
- Rheen, S. (1897). En kortt Relation om Lapparnes Lefwarne och Sedher, wijd-Skiepellsser, samt i många Stycken Grofwe wildfarellsswer. *Bidrag till kännedom om De svenska landsmälen och svenskt folkliv. XVII*. Uppsala. (Opprinnelig utgitt 1671)
- Runebomme. (1972). I *Gyldendals store konversationsleksikon*. Gyldendal.

- Ruud, E. (1997). *Musikk og identitet*. Universitetsforlaget.
- Rydving, H. (1995). *Samisk religionshistoria: Några källkritiska problem*.
Religionshistoriska forskningsrapporter från Uppsala 4. Uppsala universitet.
- Rydving, H. (2010). *Tracing Sami Traditions. In Search of the Indigenous Religion among the Western Sami during the 17th and 18th Centuries*. The Institute for Comparative Research in Human Culture.
- Schefferus, J. (1971). *The history of Lapland: Wherein are shewed the original, manners, habits, marriages, conjurations, &c. of that people* (Faksimileutgave).
And are to be sold by George West and Amos Curtein. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2009090810001 (Opprinnelig utgitt 1674)
- Simonsen, P. (1979). *Veidemenn på Nordkalotten. Hefte 3: Yngre steinalder og overgang til metall tid*. Institutt for samfunnsvitenskap, Unversitetet i Tromsø.
- Solberg, O. (1945). *Hans Skankes epitomes historiae missionis lapponicæ pars prima etc. I Nordlands og Troms finner i eldre håndskrifter*. Nordnorske samlinger V. Etnografisk museum.
- Szomjas-Sciffert, G. (1996). *Singing tradition of lapp shamans*. Akadémia Kiadó, Budapest.
- Sundberg, O. K. (1971). *Musikk og liturgi*. Lutherstiftelsen.
- Vorren, Ø. & Manker, E. (1958). *Samekulturen. En oversikt*. Tromsø museum.
- Westman, A. (2005). Den heliga trumman. I Å. V. Kroik (Red.), *Efter förfädernas sed. Om samisk religion* (s. 94–109). Boska.
- Westman, A. (2006). Det rituella livet kring tusentalet. I A. Amft & M. Svonni (Red.), *Sápmi Y1K – Livet i samernas bosättningsområde för ett tusen år sedan* (s. 43–60). Samiska studier, Umeå universitet.
- Qvigstad, J. (1903). *Kildeskrifter til den lappiske mythologi*. Det Kgl. Norske videnskabers selskabs skrifter.
- Qvigstad, J. (1910). *Kildeskrifter til den lappiske mythologi II. Om Lappernes Vildfarelser og Overtro. Af Isaac Olsen*. Det Kgl. Norske videnskabers selskab skrifter.